

Національна академія мистецтв України
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Мазніченко Олена Володимирівна

УДК 008:72.071[Чмутіна]:930](477)«19»(043.3)

**СТАНОВЛЕННЯ ШКОЛИ НАТАЛІЇ ЧМУТІНОЇ
В КОНТЕКСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ**

26.00.01 — теорія та історія культури

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ — 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України.

Науковий керівник

кандидат архітектури, доцент

АНТОНЮК Дмитро Іванович,

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури,
професор кафедри архітектурного проектування

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства, професор

БОДНАР Олег Ярославович,

Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри дизайну та основ архітектури

кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник

РОГОТЧЕНКО Олексій Олексійович,

Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України,
старший науковий співробітник
відділу науково-творчих досліджень, інформації та аналізу

Захист відбудеться 30 червня 2015 року о 12:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.460.01 в Інституті проблем сучасного мистецтва НАМ України за адресою: 01133, м. Київ, вул. Щорса, 18-Д, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України за адресою: 01133, м. Київ, вул. Щорса, 18-Д.

Автореферат розісланий 29 травня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Савчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Внутрішні змістовні зміни, що сталися за роки незалежності України, створили умови для неупередженого дослідження культурно-мистецької спадщини радянського періоду, найбільш наближеного до нас у часі.

У радянській архітектурі як формі суспільного буття віддзеркалились засади організації життя недавньої історичної епохи; архітектори, професійне мислення яких було сформовано в цих умовах, ще активно працюють на творчій та педагогічній ниві. Не можна не зважати на той відбиток, який залишала радянська влада на особистостях, усю складність того важкого часу, що викристалізував багато непересічних архітектурних постатей. Саме ці особистості та їхні учні й наступники створюють архітектурно-культурне обличчя нашої країни сьогодні. Визначення у дослідженні основних його рис, як позитивних, так і негативних, уможлиблює усвідомлення сучасними науковцями та практиками свого місця в цьому спадку та його впливу на теперішнє культурне середовище. Через те дослідження складних культуротворчих шляхів митців, яким довелося жити й діяти у суперечливих радянських умовах, є важливими й актуальними.

Період Радянського Союзу у архітектурному мистецтві й у культурі загалом є завершеним у часі. Кінець існування радянського періоду був окреслений кінцем періоду існування СРСР. Термін «радянська архітектура» на сьогодні відбувся, і зараз ми маємо можливість неупереджено дослідити важливі з точки зору сучасних мистецтва та культури явища того часу, спробувати глибше зрозуміти спадок, який залишили по собі визначні митці, котрі плідно працювали за часи Радянського Союзу. Визначивши основні риси, як позитивні, так і негативні, наблизимося до усвідомлення свого місця в цьому спадку та його впливу на сучасне культурне середовище.

П. О. Флоренський стверджував, що вся культура може тлумачитися як діяльність з організації простору. Тому вважаємо за необхідне докладно дослідити еволюцію архітектурної культури радянського періоду в Україні.

Питання, які стосуються розвитку архітектури України 1930–1980-х, на тепер не є вичерпно дослідженими. Уважаємо за доцільне саме тепер, з відстані чималого періоду Незалежності, описати і проаналізувати культурологічний спадок архітектури радянського періоду. Дослідження за цим напрямом вже почали з'являтися.

У країні відбуваються самоідентифікація, пошук національної своєрідності, формується нове суспільство. І тільки за усвідомлення усіх факторів минулого, що впливали на архітектурну формотворчість, можемо скласти для себе розуміння архітектури, яку фактично маємо сьогодні. Тільки розуміючи процеси розвитку архітектурної культури в минулому, можна наблизитися до розуміння культурних процесів та перетворень, що відбуваються сьогодні.

Окрім того, проблеми вивчення та збереження культурної спадщини наразі вимагають проведення ґрунтовних досліджень у царині архітектурної культури, зокрема щодо її репрезентантів, одним з яких є Наталія Борисівна Чмутіна (1912–2005), — митець, чия творча, наукова і педагогічна спадщина віддзеркалює бурхливу течію і складну проблематику часу.

Чмутіна більшу частину життя працювала за радянських часів, скутих ідеологічними умовностями. Завдяки своїй величезній творчій насназі та умінню концентруватися на результаті, до якого прагнула, її проектна та наукова діяльність лишила по собі значні досягнення, зокрема, низку цікавих, а подекуди й знакових об'єктів. Її довга та плідна педагогічна діяльність дала Україні велику кількість гарних майстрів архітектурного мистецтва. Вона, безперечно, була майстром своєї справи, відданим їй до кінця, — вона не втрачала за жодних, навіть найскладніших умов тоталітарного режиму власного обличчя. І не лише не втрачала, а й навчила своїх численних учнів знаходити й виявляти те індивідуальне, що закладене у кожній творчій натурі. Якості непересічної особистості Чмутіної об'єднали навколо себе певну кількість архітекторів, також небайдужих до справи.

Чмутіна заслуговує на окреме дослідження науково-творчого доробку в контексті культурного та мистецького тла доби, оскільки їй вдалося вразити сучасників новими підходами у архітектурній формотворчості, захопити нащадків результатами творчого й наукового пошуку. Власне, саме новітній час визначає актуальність теми дисертації.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація є науковою роботою, що відповідає фундаментальній науково-дослідній темі Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України «Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини» (реєстр. № 0108U2550).

Мета дослідження: виявити особливості творчої, наукової та педагогічної діяльності Наталії Борисівни Чмутіної в контексті розвитку архітектурної культури України радянської доби та обґрунтувати природу, сутність і принципи створеної Н. Б. Чмутіною архітектурної школи.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні **завдання**:

- уточнити зміст понять «архітектурна культура» та «архітектурна школа» у контексті вжитку в історико-культурних і мистецтвознавчих дослідженнях;
- виявити історіографо-джерелознавчі та методологічні аспекти дослідження архітектурної культури України радянської доби на прикладі творчості Н. Б. Чмутіної, з'ясувати чинники, що вплинули на формування Чмутіної як творчої особистості;
- проаналізувати риси проектної діяльності Чмутіної у формуванні архітектурної культури України радянської доби, простежити характер взаємодії творчої спадщини Чмутіної із суспільно-культурним контекстом;
- охарактеризувати особливості творчої, наукової та педагогічної діяльності Чмутіної під кутом зору врівноваження традицій і новацій в архітектурній культурі;
- обґрунтувати природу, сутність і принципи створеної Н. Б. Чмутіною архітектурної школи та виявити чинники, що вплинули на її формування;
- з'ясувати причини інтегрованості об'єктів, результатів наукових пошуків й учнів у світові культурні процеси;
- довести перспективність подальшого розвитку мистецтвознавчих досліджень в архітектурній культурі України.

Об'єкт дослідження — творча, наукова та педагогічна діяльність Н. Б. Чмутіної в контексті архітектурної культури України радянської доби.

Предмет дослідження — становлення сутності і принципів створеної Н. Б. Чмутіною архітектурної школи.

Методи дослідження. У процесі вивчення стану досліджуваної проблеми використовувалися такі методи: *комплексний метод* історико-архітектурного, функціонально-структурного і стилістичного аналізу, який охоплює традиційні загальнонаукові підходи, порівняльний розгляд естетичних, архітектурно-розпланувальних, функціональних і технологічних якостей архітектури; *аналітично-систематичний метод* — для систематизації наукової, науково-методичної і науково-популярної літератури за тематикою дослідження; *метод порівняльно-історичного дослідження* першоджерел — для архівних матеріалів, креслеників, іконографічних джерел; *натурне обстеження; опитування; структурний та кореляційний аналізи.*

Наукова новизна. Дисертаційна робота є першим комплексним науковим дослідженням процесу становлення архітектурної школи Н. Б. Чмутіної, її творчої, наукової та педагогічної діяльності й ролі, яку відіграли й відіграють донині мисткиня та її учні у формуванні архітектурної культури України ХХ–ХХІ ст.

Це стало основою для отримання нових наукових результатів у мистецтвознавстві та культурології, зокрема *вперше:*

- проаналізовані та сформульовані особливості архітектурної культури України радянської доби на прикладі творчої діяльності Н. Б. Чмутіної, відстежені чинники, що вплинули на формування Чмутіної як творчої особистості, систематизовані історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти;

- виявлені характерні риси проектної діяльності Чмутіної у формуванні архітектурної культури України радянської доби, простежена взаємодія професійних надбань архітекторки із суспільно-культурним контекстом;

- охарактеризована творча та наукова діяльність мисткині під кутом зору врівноваження традицій і новацій в архітектурній культурі;

- охарактеризована архітектурна школа Чмутіної та виявлені чинники, що вплинули на її формування.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що архітектурно-культурна спадщина Н. Б. Чмутіної вперше детально висвітлена на тлі архітектурної культури України радянської доби та мінливих соціокультурних і політичних реалій того часу. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи орієнтовані на сучасні проблеми архітектурно-мистецького світосприйняття культурного простору, на структурування педагогічних і наукових принципів, упроваджених в архітектурну культуру Чмутіною. Матеріал, проаналізований автором у дисертації, дозволить суттєво розширити обрії подальшого дослідження архітектурної культури, уникати методологічних та історико-культурних упереджень, пов'язати між собою різночасові мистецькі явища та репрезентувати можливу модель студіювання творчої особистості в історико-культурному вимірі.

Дисертація може використовуватися для подальшого дослідження архітектурної культури як окремого суспільного явища, для упорядкування енцикло-

педій, довідників, підручників та навчально-методичних посібників, викладання загальних і спеціальних курсів з теорії та історії культури у вищих навчальних закладах культурологічного й мистецького напрямів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були оприлюднені у вигляді виступів на Всеукраїнській міждисциплінарної науково-творчої та практичної конференції «Молоде мистецтво» України: Проблеми реалізації творчого потенціалу випускників мистецьких вишів» (Київ, ІПСМ, 2014) та доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях: «Сучасне мистецтво: Трансценденції майбутнього» (Київ, ІПСМ, 2009) та «Мистецтво сучасності: Конфігурація форм і смислів» (Київ, ІПСМ, 2010). Результати дисертації було апробовано у процесі підготовки публікацій та інших інформаційних заходів за означеною тематикою, а також під час організації виставки, присвяченої 100-річчю з дня народження Н. Б. Чмутіної (Київ, 2012).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено в 6 публікаціях, з яких — 5 у фахових виданнях, затверджених МОН України, 1 стаття — в іноземному виданні (Білорусь) та у матеріалах 2 науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (163 поз.) та додатків. Загальний обсяг дисертації — 242 стор., з них 177 стор. становить основний текст, додатків — 44 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір наукової теми та її актуальність, окреслено напрями, хронологічні межі та методологічні засади дослідження, сформульовано мету і завдання, визначено об'єкт, предмет, наукову новизну та практичне значення результатів дослідження, подано апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **«Історіографо-джерелознавчі та методологічні аспекти дослідження архітектурної культури на прикладі творчості Н. Б. Чмутіної»**, який складається з двох підрозділів, визначено особливості дослідження процесів, що відбувалися у культурі й зокрема архітектурному мистецтві протягом ХХ — початку ХХІ ст., з'ясовано рівень дослідженості обраної теми, окреслено джерельну базу, простежено етапи історії радянського архітектурного мистецтва та їхні головні події, що стосуються теми дисертації, досліджені у літературі, обрано й проаналізовано використання методів та методики дослідження.

У підрозділі 1.1 **«Основні визначення, історіографія та джерельна база»** дано визначення понять «архітектурна культура» та «архітектурна школа», використовуваних у дисертації. *Архітектурна культура* це сукупність духовних і матеріальних видів культурної діяльності, безпосередньо або опосередковано пов'язаних із архітектурним мистецтвом та його взаємовпливами із іншими видами мистецтв, наукою, освітою, соціокультурним середовищем буття людини, світоглядними та філософськими установками часу, загальними та окремими проявами таких установок у житті суспільства. *Архітектурна школа* це історично-

культурне явище, зцементоване впливом вчителя (чи групи вчителів) на загальні архітектурні й культурні процеси, засноване на ідейних витоках, світоглядному підґрунті, інтелектуальній базі особистості вчителя, котрий уособлює окремих напрям архітектурної діяльності та об'єднав довкола себе та своїх ідей певну кількість однодумців і послідовників. Архітектурна школа має теоретичну й наукову базу та приклади практичного впровадження наукових досліджень і експериментальних робіт.

Встановлено, що дослідженням культуротворчої діяльності архітекторів на вітчизняних теренах упродовж ХХ ст. займалися, зокрема, такі науковці, як: М. П. Андрущенко, М. І. Астаф'єва-Длугач, А. Б. Беломесяцев, В. Л. Глазичев, М. Г. Гречина, О. Е. Гутнов, В. І. Єжов, Б. Л. Єрофалов-Пилипчак, С. П. Заваріхін, С. Г. Іванов, А. В. Іконніков, С. К. Кілессо, М. С. Коломієць, Н. М. Кондель-Пермінова, І. Г. Лежава, Д. Л. Мелодінський, З. В. Мойсеєнко, І. С. Ніколаєв, А. О. Пучков, О. В. Рябушин, О. О. Роготченко, С. О. Хан-Магомєдов, М. П. Цапенко та ін. Серед зарубіжних науковців, які досліджували радянську архітектуру та її соціально-культурні контексти, слід зокрема назвати Збігнева Бжезинського, Бориса Гройса, Майкла Гершковиця та Христіана Норберг-Шульца.

Зауважується, що сучасний стан архітектурного середовища та культурного розвитку України потребує акцентування уваги на архітектурно-культурних розвідках — як для розширення наукових обріїв культурологічної науки, так і для більш приземлених завдань, наприклад, справи охорони пам'яток та розуміння і збереження власної історії, як основи національно-культурної ідентичності.

У підрозділі 1.2 *«Методи та методика дослідження»* визначено методи дослідження, котрі базуються, перш за все, на засновку величезної культуротворчої ролі митців-архітекторів, що лишили по собі значний мистецький, культурний та науковий спадок.

Методи емпіричного пізнання та цілеспрямованого обстеження архітектурних об'єктів та архівних документів, дослідження та аналіз наявної джерельної бази надали можливість дослідити обшир фактів, з'ясувати значення теми для розвитку сучасного культурного процесу. Завдяки індуктивному та дедуктивному методам дослідження було узагальнено значний обсяг історичного, біографічного та культурологічного матеріалу, а також зроблено відповідні логічні та науково значимі розвідки, що містять висновки, необхідні для розуміння потужності внеску школи Чмутіної у культурний розвиток країни та світу.

У другому розділі — **«Роль проектної діяльності Н. Б. Чмутіної у формуванні архітектурної культури України радянської доби»**, який складається з трьох підрозділів, усвідомлюючи нагальну потребу систематизації та глибокого дослідження окремих явищ у архітектурній культурі та мистецтві України радянської доби, здійснено дослідження архітектурного доробку Чмутіної, що є яскравим та непересічним прикладом творчого, принципово новаторського наукового підходу до проектування будівель, котрі мали важливе значення для культурного тла міста й країни, зокрема громадських споруд.

У підрозділі 2.1 *«Архітектурна формотворчість Н. Б. Чмутіної середини 1930–1940-х: стилістико-конструктивні особливості»* перш за все, зауважено, що цілісне розуміння культурних процесів, притаманних певному часові, неможливе без дослідження окремих, знакових за величиною власного внеску та шириною резонансу в культурному середовищі, постатей.

Досліджено передумови творчості Чмутіної, суспільно-політичні та ідеологічні чинники впливу на тогочасне архітектурне мистецтво. Подано перелік та докладний аналіз основних проектів, побудованих Чмутіною впродовж 1930–1990-х.

Здійснено розгляд доробку Чмутіної, починаючи з дипломної роботи в класицистичному стилі — Палацу молоді (Київ, 1935–1936 рр.). Одним із цікавих об'єктів, спроектованих архітектором, є ресторан «Рив'єра», зведений у 1936–1937 рр. на схилах Дніпра.

Приділено особливу увагу детальному розгляду й дослідженню проектної діяльності Чмутіної при зведенні нової будівлі Верховної Ради. Встановлено, що Чмутіна брала у проектуванні цієї споруди значно більшу участь, ніж прийнято було вважати до цього. Наведено слова Чмутіної, що після закінчення інституту 1936 року вона «стала співавтором його (В. Г. Заболотного) творчих задумів», серед яких був і проект будівлі Верховної Ради. Досліджено особистий архів Чмутіної, де виявлено кресленики і малюнки, присвячені окремим частинам будівлі. Вони свідчать про її безпосередню участь у проекті. Також наведено результати вивчення дописів дослідників архітектурного мистецтва тих часів, котрі свідчать про величезну роль Чмутіної у проектуванні будівлі.

У підрозділі 2.2 *«Особливості стилістичної трансформації архітектурної форми у спорудах Н. Б. Чмутіної 1940–1950-х»* зазначається, що закінчення війни принесло корективи у культурне середовище країни. У перші повоєнні десятиліття відбувається посилення адміністративно-командних методів керівництва культурою, докладаються усі можливі зусилля для її регламентації. У розвитку архітектури, яка зазнавала такого ж, якщо не потужнішого, тиску, в післявоєнний період існували дві тенденції. Перша була пов'язана з розвитком типового проектування, уніфікацією будівельних конструкцій і виробів. Друга тенденція розглядала архітектуру як мистецтво і висувала на перший план художньо-образні завдання, у вирішенні яких спиралася на класичну спадщину. Це проявлялося навіть у тих сферах, які, здавалося б, не мають стосунку до мистецтва — промислового зодчества і транспортному будівництві.

Подано результати дослідження архітектурно-формотворчої діяльності Чмутіної у цей період. Особливу увагу приділено повоєнному відновленню будівлі Верховної Ради та реконструкції Європейської площі, а також проектуванню й зведенню будинку «Укоопспілки», котрий посідає важливе місце якщо не у історії розвитку архітектури Києва, то, принаймні, у формуванні архітектурного абрису Хрещатика, і точно — у розвитку можливостей будівельних технологій і застосування нових матеріалів, що дало поштовх до значних змін у вигляді центру міста, яким ми його знаємо й натепер.

У підрозділі 2.3 *«Архітектурна формотворчість Н. Б. Чмутіної 1960–1990-х: вплив суспільно-культурних чинників»* акцентується, перш за все,

на тому, що у 1960-ті головним чинником у розвитку суспільства і культури була хрущовська відлига. Характерними рисами цього етапу був певний відхід від сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування у напрямку лібералізації, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя. Звісно, такі перетворення торкнулися, і, чи не в першу чергу, архітектури. Наступні часові етапи — брежнєвський застій із численними «довгобудами» та етап, що почався у 1980-х, принесли занепад архітектурного формотворення водночас із розвитком, який тримався на добутках знаних у архітектурному мистецтві постатей.

Велику увагу приділено яскравому прикладу архітектурної практики Чмутіної, котрим є експериментальний готель літнього типу «Тарасова гора» у Каневі (1960–1962 рр.) та іншим спорудам, при проектуванні та зведенні котрих використовувалися нові будівельні технології, зокрема, готелю «Либідь» та Будинку меблів у Києві. Наведено значення використаних для їхнього проектування наукових розробок Чмутіної, що дозволило проектувати архітектурні об'єкти із оригінальним, сучасним зовнішнім виглядом.

У третьому розділі — **«Особливості наукової діяльності Н. Б. Чмутіної»**, який складається з трьох підрозділів, розуміючи, що проблематика взаємовпливів архітектури, як важливої складової культурних середовища й розвитку, та культури у широкому її розумінні, повинна розглядатися, враховуючи сукупність історичних подій, політичної та соціальної ситуації, історико-культурних особливостей доби тощо, показано необхідність дослідження науково-творчої спадщини в галузі архітектурної формотворчості. Чмутіній вдалося, окрім наукового внеску у розробку нових конструктивних рішень у архітектурі, втілити їх у справді вагомих проектах, що й на сьогодні слугують певним взірцем для архітектурної формотворчості.

У підрозділі 3.1 *«Характерні риси науково-творчої спадщини в контексті доби»* проаналізовано тенденцію до ґрунтовного вивчення величезного значення ідеологічного тиску та політичної обумовленості культурного середовища в суспільному бутті на даному етапі формування стійкої бази наукових розвідок з культури ХХ ст., що є однією з найстійкіших.

Визначено, що попри те, що особливості культурологічного середовища тих часів на наших теренах, а саме залізна завіса Радянського Союзу та загальнополітичні настрої, котрі відкидали будь-які наслідування чи версифікації західної культури, не сприяли тотожним до закордонних темпам розвитку архітектури і мистецтва в УРСР, архітектори зарубіжних країн склали неабиякий вплив на вітчизняну архітектурну культуру.

Наведено взаємозв'язки наукової та формотворчої діяльності Чмутіної із її західними колегами, у якості яскравого прикладу взято порівняння із творчістю знаного архітектурного митця Ф. Л. Райта. На основі цього досягнуто розуміння, що науково-творчий доробок Чмутіної завжди спирався на новітні досягнення у культурі, архітектурі, матеріалознавстві та інших взаємопов'язаних для архітектурного мистецтва сферах.

Розглянуто основні наукові роботи Чмутіної, починаючи з її дисертації *«Міський показовий Дім запису актів громадянського стану у Києві»*, захищеної

у 1952 р. Чмутіна стала першою жінкою-архітектором на теренах СРСР, що отримала ступінь кандидата архітектури.

Також проаналізовані наукові доробки вітчизняних дослідників у галузі архітектурної культури та спільні наукові праці, що побачили світ за доби Радянського Союзу.

У підрозділі 3.2 «*Нові напрями науково-теоретичних досліджень*» задля того, щоб уповні розуміти значення науково-творчого доробку Чмутіної у царині архітектурної формотворчості, увагу приділено дослідженню нових розробок у найрізноманітніших галузях, дотичних до архітектурного мистецтва, на які спиралася значна частина її архітектурних проєктів.

Показано, що найбільшу роль, поза сумнівом, мало застосування нових принципів у проєктуванні та будівництві, зокрема, використання збірних залізобетонних конструкцій заводського виготовлення. Але в основі розробки принципово нових підходів до проєктування громадських споруд велику роль відіграло створення Чмутіною на вітчизняних теренах типологічно нових архітектурних будівель.

Окрему увагу приділено роботам аспірантів Чмутіної, які мали найбільш новаторський характер, зокрема А. М. Аніщенко, В. Г. Штолька, О. І. Лазарева. Також розглянуто її досвід робочих подорожей закордон, участь доповідачем у 1965 р. в VIII конгресі Міжнародної спілки архітекторів (Париж).

У підрозділі 3.3 «*Застосування теоретичних настанов у формуванні рис архітектурної культури*» задля розуміння принципів, згідно з якими відбувалося втілення наукових розробок у архітектурному проєктуванні на практиці, себто при зведенні важливих з історико-культурної точки зору споруд, насамперед з'ясовано, яким чином та чи інша архітектурна форма впливає на соціокультурне буття людини.

Підкреслено, що науково-творча діяльність Чмутіної, яка повсякчас мала практичний характер, була широко втілена на практиці. Намагаючись створювати будівлі, що органічно вписувалися б у природне тло та культурний простір місця, де вони будувалися, Чмутіна досягала значних результатів у логічному поєднанні видів наукової діяльності: теорії та практики, завдяки чому ми отримали від неї у спадок багато цікавих архітектурних споруд.

При розгляді споруд, побудованих Чмутіною, увагу зосереджено на новітніх розробках і використанні нових матеріалів, що втілювалися в проєктуванні та будівництві, зокрема на їхній ролі у сучасному вигляді споруд й у розвитку архітектурного формотворення тих часів.

Акцентовано, що наукові ідеї є переконливими лише тоді, коли вони апробуються не стільки на практичному матеріалі, а й на матеріалі власне теоретичному. Тобто коли відбувається апробація практики теорією, а не навпаки. Окрім експериментального проєктування, Чмутіна керувала відділом аспірантури у КиївЗНДІЕП. Наведено детальний розгляд дисертацій, кожна з яких була присвячена новітнім розробкам у галузі архітектурного формотворення, захищених під керівництвом Чмутіної.

У четвертому розділі — «**Принципи педагогічної діяльності Н. Б. Чмутіної**», який складається з трьох підрозділів, насамперед, для того, аби докладно

дослідити принципи педагогічної діяльності Чмутіної та культуротворчий вплив її роботи як педагога, зосереджено увагу на чинниках, що створювали умови для тогочасного розвитку освіти, зокрема культурно-мистецької. Ретельно досліджено науковий і творчий шлях учнів Чмутіної та сформульовано принципи її школи.

У підрозділі 4.1 «*Чинники, що вплинули на формування принципів школи Н. Б. Чмутіної*» описано зміни, що відбувалися упродовж 1960–1990-х та призвели до глибоких трансформацій у світовій суспільній та культурній свідомості. Показано, що вони значно вплинули й на освітню галузь у СРСР. Висвітлено основні здобутки педагогічної діяльності Чмутіної, що розпочалася у Київському державному художньому інституті (тепер НАОМА) 1946 р., ще до закінчення Інституту аспірантури Академії архітектури УРСР. Вона працювала там 53 роки — до 1999 р. Посаду професора та керівника особистої творчої майстерні КДХІ обіймала з 1971 р., тобто упродовж 28 років.

Акцентується на тому, що педагогічний підхід Чмутіної базувався на відчутті змін, які відбувалися в архітектурній практиці ХХ ст. Вона відчувала, що ХХ ст. сформувало не лише нову школу архітектурно-художнього формотворення, але й нову, відмінну від академічних традицій, форму фахового мислення, котра стала визнаним добутком світової художньої культури.

Для поглиблення розуміння ролі Чмутіної у фаховому та творчому житті її послідовників використано розповіді учнів Чмутіної про неї, у яких вони називають роки, проведені у її майстерні, «школою життя». Адже вона навчала у майстерні не тільки оволодінню професією, але й створювала умови, найбільш наближені до реальних у професійному житті, зокрема, постійно залучаючи студентів до робіт із проектування й спорудження нових об'єктів, над якими працювала на той час, та допомагаючи втілювати в них ідеї учнів. Показано, наскільки значну роль у житті Чмутіної займали учні та викладацька діяльність.

У підрозділі 4.2 «*Послідовники педагогічних методів Н. Б. Чмутіної*» досліджено традиції творчої майстерні КДХІ, яку вела Чмутіна (1971–1999 рр.). Її першим керівником був президент Академії архітектури УРСР В. Г. Заболотний. правонаступником Чмутіної у її творчій майстерні став Ю. А. Чеканюк — архітектор, графік, педагог. З 2001 р. майстерню очолює Д. І. Антонюк, президент Благодійного фонду розвитку архітектури ім. Н. Б. Чмутіної.

Розглянуто принципи діяльності Благодійного фонду розвитку архітектури ім. Н. Б. Чмутіної, метою якого є сприяння розвитку архітектури України і який має всеукраїнський статус. Наведено перелік та вказано на наукові й творчі здобутки учнів Чмутіної, досліджено їхній життєвий шлях та досягнення у різноманітних культурних та мистецьких галузях в Україні та світі.

У підрозділі 4.3 «*Принципи педагогічної діяльності школи Н. Б. Чмутіної*», визначаючи принципи, за якими працювала Чмутіна як педагог, визначено, що їхньою основою була співпраця зі студентами, втілення їхніх робіт у спільних проектах, щонайбільш можливе використання творчого потенціалу кожного учня. Водночас зазначається, що, за згадками учнів, Чмутіна була вимогливим та принциповим педагогом, що надало можливість провадити резуль-

тативну педагогічну роботу, навчаючи студентів повсякчас активної науково-творчої діяльності.

Перелічено функції педагогічної діяльності, на яких Чмутіна зосереджувалася першочергово. Досліджено принципи її школи та процитовано вагомі, на нашу думку, відгуки послідовників, що повною мірою характеризують її особисті й професійні якості та досягнення у архітектурному мистецтві, які зумовили також і розвиток професійної та творчої діяльності її учнів.

ВИСНОВКИ

1. Уточнено зміст понять «архітектурна культура» й «архітектурна школа» у контексті їхнього вжитку в історико-культурних та мистецтвознавчих дослідженнях. Визначено, що ім'я Н. Б. Чмутіної є знаковим для сучасного культурного тла й архітектурно-мистецького середовища. Історія культури зазвичай зберігає імена лише тих архітекторів, у діяльності яких творчість переважала над ремісничою складовою професії. Для Чмутіної як митця-архітектора архітектурна професія була справою усього життя. Працелюбність, орієнтація на сучасне в архітектурі, індивідуальний підхід до кожної учнівської особистості, прагнення досягти найліпшого результату в усьому, що б вона не робила, вирізняє її серед архітекторів радянського часу. Діяльність такої людини, розглянута в усьому обширі складових, а також зіставлена з історичними, політичними та соціальними подіями доби, заслуговує на впровадження поняття «школа Наталії Чмутіної».

2. Показано, що дотепер у наукових дослідженнях не приділялася у належному обсязі увага вивченню ролі особистості Чмутіної в розвитку архітектурної культури України. У зв'язку зі значущістю міри впливу архітектурного мистецтва на культурне тло доби загалом, наголошено, що здійснений аналіз доробку архітектора повинен стати основою для ширшого розуміння культурних процесів, що відбувалися у той час та надали поштовх до певних напрямів розвитку сучасного українського культурного середовища.

3. Підкреслено необхідність застосування досліджень духовної та матеріальної спадщини в царині архітектурної культури для розвитку культурології та мистецтвознавства в Україні. Зазначено, що опис і аналіз архітектурних споруд, побудованих Чмутіною в 1930–1980-х, є важливим внеском у дослідження розвитку архітектурного мистецтва України за радянських часів.

На прикладах будівель Чмутіної розглянуто й узагальнено тенденції та принципи розвитку архітектурного мистецтва упродовж радянської доби, а також постійно змінювані умови, в яких відбувався розвиток архітектурної думки.

Показано, як змінювані архітектурні тенденції та завдання приводили до зміни поглядів Чмутіної на архітектурну творчість, утім, зазначено, що вона завжди проектувала цікаві будівлі та втілювала в життя сміливі наукові розробки. Висвітлено, що Чмутіна змогла досягти того культурного рівня, коли споруди, спроектовані та побудовані нею, були вписані не лише у міський та державний, але й у європейський культурний контекст.

Простежено, що, попри різноманітність сприятливих і несприятливих чинників, ідеологічного та професійного тиску з боку влади або ж, навпаки, захоплення до залучення нових, сміливих ідей у практику, Чмутіна завжди залишалась яскравою творчою особистістю на теренах радянської архітектури.

4. Досліджено особливості наукової діяльності Чмутіної, здійснено аналіз взаємозв'язків її наукових пошуків із історико-культурними особливостями часу, зокрема, із ідеологічним та політичним тиском, що чинився державою на митців. Узагальнено особливості її науково-творчих робіт, встановлено, що одним із головних завдань для Чмутіної було практичне втілення результатів наукової роботи, про що свідчать численні експериментальні споруди, які вона проектувала та у спорудженні яких брала безпосередню участь. Зокрема, вирішено питання розгляду її кандидатської дисертації, через те, що дисертація Чмутіної була однією з перших, в якій було чітко сформульовано основні засади наукових досліджень архітектора зламу 1940–1950-х і яка віддзеркалює стан, з одного боку, архітектурної культури того часу, з іншого, — оприлюднює вирішення однієї з наукових проблем, які на той час вважалися актуальними.

Отримано можливість підсумувати, що Чмутіна, архітектор з широким загальнокультурним розумінням фаху, перша жінка в СРСР, котра стала кандидатом архітектури, була помітною особистістю у архітектурних науці та мистецтві ХХ ст.

5. Виявлено, що за умов, коли провідною тенденцією розвитку сучасної системи вищої освіти України є її інтеграція до європейського освітнього простору, одним зі складних напрямів її розвитку є удосконалення педагогічних методів для творчих спеціальностей. Сформульовано основні особливості педагогічної діяльності Чмутіної: спрямованість на новизну архітектурних рішень; демократичність в обговоренні та прийнятті рішень стосовно студентських проектів; найвища міра відповідальності за кінцевий варіант архітектурного рішення (оптимізація та вдосконалення до кінця проектної роботи); висока самодисципліна та демонстрація на особистому прикладі ефективності праці.

Вказано, що архітектурна школа як така має декілька складових. По-перше, це ідейні витoki, світоглядне підґрунтя, інтелектуальна база (ідеї, професійність та вміння В. Г. Заболотного, котрий зміг роздвигтися в Чмутіній потенціал для фахового розвитку). По-друге, це конкретна особистість, що є лідером окремого напрямку в архітектурній діяльності (Чмутіна об'єднала навколо себе та своїх ідей велику кількість однодумців і послідовників). По-третє, це теоретична, наукова база школи чи напрямку в архітектурі (цикл досліджень в галузі теорії, типології, нових функцій, нових конструкцій та пошуку перспективних напрямів розвитку архітектури, більшість з яких зберігають наукову актуальність). По-четверте, це практичне впровадження наукових досліджень й експериментальних робіт у проектну та будівельну практику (кожний об'єкт Чмутіної є конкретним утіленням наукової ідеї в практиці). По-п'яте, це наявність учнів і послідовників, чиї результати визнані суспільством (учні Чмутіної продовжують і розвивають головні ідеї її школи, спираючись принаймні на три позиції: погляд у майбутнє; нові ідеї та експерименти; висока якість

у реалізації). За наявності зазначених складових доведено існування персональної школи.

6. Доведено, що Чмутиній, попри величезну мінливість суспільно-політичних, ідеологічних та інших чинників, вдалося зберегти власні духовні та культурні цінності, — це змушувало її робити все, до чого вона бралася, максимально якісно. Чмутіна завжди поважала людську гідність, була висококультурною людиною не дивлячись на агресивне середовище і жорсткі рамки СРСР. Показано, що загальнолюдські культурні цінності в житті Чмутіної були важливішими, аніж класові, нав'язувані ідеологемою радянського ладу. Саме це було однією з найважливіших причин, за якими об'єкти, результати наукових пошуків і учні виявилися інтегрованими у світові культурні процеси.

7. З'ясовано, що перспективи подальшого розвитку культурологічних і мистецтвознавчих досліджень в царині архітектурної культури в Україні є прямо залежними від розуміння необхідності дослідження доробку непересічних особистостей, що працювали на цій ниві. Теоретичні та практичні результати дослідження доцільно використовувати для розробки та реалізації відповідних загальнодержавних заходів щодо розвитку теорії та практики архітектурної культури України. Зазначено, що студіювання значення діяльності Чмутіної як архітектора, науковця, педагога, засновниці архітектурної школи, є внеском у культурологічну й мистецтвознавчу науку, котрі наразі потребують розширення предметних та об'єктних обріїв.

ПУБЛІКАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Мазніченко О. В.* Архітектурний спадок Наталії Борисівни Чмутіної [Текст] / Олена Мазніченко // Українська академія мистецтва : дослід. та наук.-метод. праці / Нац. акад. образотв. мистец. і архітектури. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 390–395.

2. *Мазніченко О. В.* Життєвий і творчий шлях архітектора Наталії Борисівни Чмутіної (До 100-річчя від дня народження) [Текст] / Олена Мазніченко // Українська академія мистецтва : дослід. та наук.-метод. праці / Нац. акад. образотв. мистец. і архітектури. — К., 2012. — Вип. 19. — С. 446–454.

3. *Мазніченко О. В.* Благодійний фонд розвитку архітектури імені Н. Б. Чмутіної : Від особистості митця до архітектурної школи [Текст] / Олена Мазніченко // Сучасне мистецтво : наук. зб. / ІПСМ НАМ України. — К. : Фенікс, 2013. — Вип. ІХ. — С. 69–74.

4. *Мазніченко О. В.* Дисертаційна робота Наталії Чмутіної 1952 року у контексті кандидатських дисертацій архітекторів [Текст] / Олена Мазніченко // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки : Мистецькі обрії '2013 : зб. наук. праць / ІПСМ НАМ України. — К. : Фенікс, 2013. — Вип. 5 (16). — С. 295–302.

5. *Мазніченко О. В.* Феномен будинку Верховної Ради у проектній діяльності Н. Б. Чмутіної та культурі України ХХ століття [Текст] / Олена Мазніченко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць з мистецтвознав., архітектурознавства

і культурології / ІПСМ НАМ України. — К. : Фенікс, 2014. — Вип. 10. — С. 159–172.

6. *Мазниченко Е. В.* Киевская «Школа Наталии Чмутіной» : педагогика в системе архитектурной культуры [Текст] / Мазниченко Е. В. // Вести Института современных знаний : ежекварт. науч.-теор. ж-л / Ин-т соврем. знаний им. А. М. Широкова. — Минск, 2014. — № 3. — С. 14–18.

7. *Мазніченко О. В.* В. Г. Заболотний як предтеча «школи Н. Б. Чмутіної» : [виклад доповіді] [Текст] / Олена Мазніченко // Діяльність Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного у 2010 році : інф.-аналіт. огляд / уклад. Г. А. Войцехівська. — К. : ДНАББ ім. В. Г. Заболотного, 2010. — С. 43–44.

8. *Мазніченко О. В.* Вплив трансформації у світовій суспільній свідомості на педагогічну діяльність Наталії Чмутіної : [тези доповіді] [Текст] / Олена Мазніченко [Електронний ресурс] // Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України : [сайт]. — Електрон. дані. — К. : ІПСМ НАМ України, 2005–2015. — Режим доступу: http://www.mari.kiev.ua/Konf_28_11_2014_Tezy.pdf (28.11.2014). — Назва з екрану.

АНОТАЦІЯ

Мазніченко О. В. **Становлення школи Наталії Чмутіної в контексті архітектурної культури України радянської доби.** — На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 — теорія та історія культури. — Інститут проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України. Київ, 2015.

Дисертацію присвячено дослідженню архітектурно-культурного середовища України радянської доби на прикладі архітектурної формотворчості, наукової та педагогічної діяльності Н. Б. Чмутіної (1912–2005) та формування її школи.

У результаті дослідження було визначено особливості взаємовпливу історико-культурного тла доби та архітектурного мистецтва, вирішено низку важливих культурологічних та мистецтвознавчих завдань. Встановлено, що ім'я Чмутіної є знаковим для сучасного культурного тла та архітектурно-мистецького середовища. На прикладах будівель Чмутіної розглянуто та узагальнено тенденції та принципи становлення архітектурної культури протягом тривалого періоду часу радянської доби, а також постійно змінювані умови, в яких провадилася робота архітекторів. Узагальнено унікальні особливості науково-творчих робіт Чмутіної, з'ясовано, що одним із головних завдань для архітектора було практичне втілення результатів наукової роботи, про що свідчать численні експериментальні споруди, які вона проектувала та у спорудженні яких брала безпосередню участь. Досліджено особливості персональної школи Чмутіної як педагога та принципи, притаманні цій школі.

Ключові слова: архітектурне мистецтво ХХ–ХХІ ст., Наталія Борисівна Чмутіна, архітектурна формотворчість, архітектурно-культурне середовище, радянське мистецтво, школа Н. Б. Чмутіної.

АННОТАЦИЯ

Мазниченко Е. В. Становление школы Наталии Чмутиной в контексте архитектурной культуры Украины советского периода. — На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 26.00.01 — теория и история культуры. — Институт проблем современного искусства Национальной академии искусств Украины. Киев, 2015.

Диссертация посвящена исследованию архитектурно-культурной среды Украины советского периода на примере архитектурного формотворчества, научной и педагогической деятельности Н. Б. Чмутиной (1912–2005) и формирование ее школы.

В результате исследования были определены особенности взаимовлияния историко-культурной среды того времени и архитектурного искусства, решен ряд важных культурологических и искусствоведческих задач, уточнено содержание понятия «архитектурная культура» в контексте его употребления в историко-культурных и искусствоведческих исследованиях. Установлено, что имя Чмутиной является знаковым для современной культурной и архитектурно-художественной среды. На примерах зданий авторства Чмутиной рассмотрены и обобщены тенденции и принципы развития архитектурного искусства на протяжении продолжительного периода советского времени, а также постоянно изменяемые условия, в которых велась работа архитекторов.

Обобщены уникальные особенности научно-творческих работ Чмутиной, выяснено, что одной из главных задач для выдающегося архитектора было практическое воплощение результатов научной работы, о чем свидетельствуют многочисленные экспериментальные сооружения, которые она проектировала и в сооружении которых принимала непосредственное участие. Исследованы особенности персональной школы Чмутиной как педагога и принципы, присущие этой школе. Трудолюбие, ориентация на современное в архитектуре, индивидуальный подход к каждой личности ученика, стремление достичь наилучшего результата во всем, что бы она ни делала, выделяет Чмутину среди архитекторов советского времени. Деятельность такого человека, рассмотренная во всей совокупности составляющих, а также сопоставленная с историческими, политическими и социальными событиями того времени, заслуживает на внедрение понятия «Школа Наталии Чмутиной».

Доказано, что Чмутиной, вопреки постоянной переменчивости общественно-политических, идеологических и других факторов, удалось сохранить собственные духовные и культурные ценности, — это заставляло ее делать все, за что она бралась, максимально качественно. Чмутина всегда уважала человеческое достоинство, была высококультурным человеком, несмотря на агрессивную среду и жесткие рамки СССР. Общечеловеческие культурные ценности в жизни Чмутиной были более важными, чем классовые ценности, распространенные в Советском Союзе. Именно это было одной из важнейших причин,

по которым ее объекты, результаты научных поисков и ученики оказались интегрированными в мировые культурные процессы.

Выяснено, что перспективы дальнейшего развития культурологических и искусствоведческих исследований в архитектурной культуре в Украине являются прямо зависимыми от понимания необходимости исследования творческого наследия выдающихся личностей, которые работали в этой области.

Понимая значимость меры влияния архитектурного искусства на культурный фон времени в целом, мы делаем ударение на том, что данное диссертационное исследование должно стать основанием для более широкого понимания культурных процессов, которые происходили в то время и послужили толчком к определенным направлениям развития современной украинской культурной среды. Данная работа является необходимой для развития культурологии и искусствоведения в Украине и мире. Описание и анализ архитектурных сооружений, построенных Чмутиной в 1930–1980-х, являются важными для исследования развития архитектурного искусства Украины в советский период. Мы получили возможность подытожить, что Чмутина, архитектор не только по специальности, но и по призванию души, первая женщина в СССР, которая стала кандидатом архитектуры, была действительно выдающейся личностью в архитектурных науке и искусстве XX ст. Исследование ее роли в искусстве и культуре должно стать началом нового периода осмысления культурологического прошлого и настоящего Украины.

Основные теоретические положения, выводы и рекомендации диссертационной работы ориентированы на современные проблемы архитектурно-художественного мировосприятия, на структурирование педагогических и научных принципов, введенных в архитектуру Чмутиной. Работа может стать полезной для дальнейшего исследования архитектурной культуры как отдельного общественного явления, для составления энциклопедий, справочников, учебников и учебных пособий, чтение общих и специальных курсов по теории и истории культуры в вузах художественного профиля.

Теоретические и практические результаты исследования целесообразно использовать для разработки и реализации соответствующих общегосударственных мероприятий по развитию теории и практики архитектурной культуры Украины.

Ключевые слова: архитектурное искусство XX–XXI вв., Наталия Борисовна Чмутина, архитектурное формотворчество, архитектурно-культурная среда, советское искусство, школа Н. Б. Чмутиной.

SUMMARY

Maznichenko O. V. Formation of Natalia Chmutina's School in the Context of Architectural Culture of Ukraine in the Soviet Era. — All rights of the manuscript reserved.

Thesis for obtaining a scientific degree of candidate in Fine Arts Sciences (IE PhD) for the specialty 26.00.01 — Theory and History of Culture. — Modern Art Research Institute, National Academy of Arts of Ukraine. Kyiv, 2015.

The thesis researches architectural and cultural environment of Ukraine in the Soviet era on the example of architectural form generating, scientific and educational work of N. B. Chmutina's (1912–2005) school.

The study resulted in defining special features of mutual influence of historical and cultural background of the time and of architectural art; in solving string of important problems of culture and art studies. Chmutina's name is validated as a symbolic one for the contemporary cultural background, as well as for artistic and architectural environment. Trends and principles of architectural culture formation and constantly changing conditions of architects' work have been examined and generalized by example of Chmutina's buildings. Unique features of Chmutina's artistic and scientific works have been summarized. It was established, that one of the main architect's goals was practical realization of her scientific works results, which is illustrated by numerous experimental buildings she designed or contributed to. Features of Chmutina's personal school as a teacher and characteristic principles of the school have been researched.

Keywords: architectural art of the 20th–21st centuries, Natalia Chmutina, architectural form generating, architectural and cultural environment, Soviet art, N. Chmutina's School.